

**İLK DÖNEM MÜSLÜMAN İTİKADININ OLUŞMASINDA
KELAMIN BELİRLEYİCİLİĞİ: ALLAH'IN İSİM/SIFATLARI
BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME***

Emre KÖKSAL**

Öz

İnsanın, var olduğu ilk andan bu zamana kadar geçen süreçte düşüncesini etkileyecek birçok farklılaşma yaşanmıştır. Bu süreçte insanın Tanrı'ya ilişkin bir isimlendirme faaliyetinden bahsetmek mümkündür. Genelde toplumlar özelde ise her birey sahip olduğu kültürel birikime göre inandığı kutsal varlığı farklı niteliklerle anlamaya ve tanımaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra bütün dinî öğretilerde kutsal olduğuna inanılan varlığı niteleyen ifadelerle karşılaştığı belirtilmelidir. Ancak dinî öğreti ya da dinî metinlerdeki nitelemelerden hareketle ortaya çıkan Tanrı tasavvuru, muhatap alınan toplumun diline ve düşünce düzeyine göre gerçekleşmiştir. Yani dinî metinlere bakıldığında Tanrı'yı niteleyen ifadeler bazen somut bazen soyut manalara karşılık gelmektedir. Bu anlamda insandan insana, toplumdaki topluma ve dinden dine değişen bir Tanrı tasavvuru ile karşılaşmak olası bir durumdur. Farklı Tanrı tasavvurlarının ortaya çıkmasını etkileyen Allah'a ilişkin nitelemelerin (isim ve sıfatlar), ilk dönem itikadî tercihlerin oluşmasında hangi ölçüde belirleyici olduğunu tespit etmek önemli görülmektedir. İsim-sıfatlardan hareketle ortaya çıkan ve zamanla bir değişim gösteren itikadî tercihlerin oluşumunda kelamın belirleyici rolü ayrıca bir önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Allah, Kur'an, isim/sıfat, Tanrı tasavvuru, kelam.

* Bu çalışma Prof. Dr. Abdülgaffar ASLAN'ın danışmanlığında 3645-YL1-13 proje numarası ile Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen “Kur'an'da Allah'ın İsimleri -Cahiliye Din Kültüründen İlk Dönem Kelam Tartışmalarına Uzanan Süreçte Bir Değerlendirme” adlı yüksek lisans tezinin bir bölümü üzerine yapılan düzenleme ve ilaveler neticesinde oluşturulmuştur.

** Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı.

Determining of the Kalam in the Fotmation of the First-Period Muslim Belief: An Evaluation in the Context of God's Name/Adjectives

Abstract

In the period passing from the first moment when there was people to this day have been experienced a lot of differentiations will affect his thinking. In this process, it is possible to speak of a human naming activities related to the gods. In general communities, in particular every individual has tried to understand and recognize the different qualities about deity they believe according to cultural background they have. As well as this, all religious teachings in assets believed to be sacred qualifying phrase should be noted that faced with. However the imagine of God occurring via the qualification in religious teachings or religious text has been realized accordance with language and thought level of society, which addressed. So when we look at the religious texts, the phrases describing God sometimes it corresponds to concrete and sometimes abstract sense. In this sense, to face with imagine of God changing from person to person, from society to society and from religion to religion is possible situation. How the qualifications (name and titles) about Allah influencing the emergence of a different the imagine of God has been determinant in the early formation of choice doctrinal precis? It seems important to detect. Kalam' decisive role also is of importance in formation of doctrinal precis arising via name-title and showing a change with time.

Keywords: Allah, the Qur'an, name/title, the imagine of God, kalam.

Giriş

Dinler, genel olarak itikad, amel ve ahlak olmak üzere farklı içeriklere sahip ancak temel referansları aynı üç ayrı disiplinden oluşan bir bütündür. Söz konusu durum İslam dini için de geçerlidir. Bunlardan itikad, dinin inanç boyutunu oluşturmakta ve diğer iki disiplinin meşruiyet kazanması bağlamında temel bir dayanak görevi üstlenmektedir. Dolayısıyla insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesi veya sosyal hayatın devam ettirilmesi konusunda önemli olan ahlakî değerler ya da dinî duygunun güçlenmesi amacıyla dinî ritüellerin nasıl uygulanacağına dair çözümler sunan amelî ilkeler, doğrudan itikada yani kelama yaslanmaktadır. Söz gelimi kalam ilmine ilişkin bazı açıklamalarda bulunan ve kelamın önemine işaret eden Gazzâlî'ye göre insanları doğru yoldan uzaklaştırmak isteyen veya buna teşebbüs edenlere karşı kelam ile meşgul olmak farz-ı kifaye sayılmakta ve kelam, dinin aslına karşılık gelmektedir.¹ Dolayısıyla Müslüman din kültürü içerisinde bir aslı teşkil eden kelam, kendine özgü sistemiyle zorunlu olarak diğer disiplinlerin önüne geçmekte ve dinin ortaya çıkışından bu zamana kadar geçen süreçte etkisini hissettirmektedir. Bu etki çeşitli dönemlerde Müslüman itikadı üzerinde bir farklılaşmaya da sebep

¹ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Dâru'l-Minhâc, Cidde 2008/1429, 78, 79.

olmuştur. Söz konusu farklılaşmayı, Allah'ı nitelenmek için kullanılan isim ve sıfatlardan hareketle gelişen Tanrı tasavvuru üzerinden takip etmek mümkün gözükmemektedir.

1. Hz. Peygamber ve Sahabenin Naslara Yaklaşımı

Kelamî kaygılarla inşa edilen Tanrı tasavvuruna ve isim/sıfat tartışmalarına Hz. Peygamber ve sahabe döneminde rastlanmamaktadır. Ancak sahabeden gelen bazı rivayetlerin bu tür bir kelamî Tanrı tasavvurunun inşa edilmesinde değerlendirilmesi söz konusudur. Bu da Allah'ın sıfatlarına yönelik sonradan ortaya çıkıp gelişen düşünce sistemlerinin temellerini oluşturması açısından önemlidir. Allah'ın sıfatlarından yola çıkarak birtakım açıklamalarda bulunmak te'vili, te'vil de muhkem ve müteşabih konusunu gündeme getirmektedir. Kur'an'da konuya ilişkin şöyle bir ayet yer almaktadır: “*Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun bazı ayetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın anasıdır. Diğerleri de müteşabihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için ondaki müteşabih ayetlerin peşine düşerler. Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar: 'Ona inandık hepsi Rabbimizin katındandır' derler. Bunu ancak akıl sahipleri düşünür.*”² İlgili ayette söz konusu üç kavram da bulunmakta ve burada Kur'an'ın bir kısmının muhkem diğer bir kısmının da müteşabih olduğu ifade edilmektedir.

Muhkem ve müteşabih kavramlarının içeriğine yönelik ortaya çıkan tanımlar ya te'vili reddetmekte ya da onu kabul etmektedir. Burada söz konusu kavramların lügat ve terim anlamlarına değinmek gerekmektedir. Muhkem kelimesinin kök anlamı menetmektir. Zulmü engellediği için hâkime bu isim verilir.³ Sözü edilen kavram ‘bina muhkem’ (sağlam bina) ifadesinden alınma olup⁴ burada taarruzdan korunmuş, güvenilir anlamına gelmektedir.⁵ Terim olarak muhkem kelimesi, murâdın tebdil, tağyir, tahsis, te'vil ve neshten uzak bir şekilde anlaşıldığı nassı ifade etmektedir.⁶ Müteşabih ise zihnin ayırt etme bakımından aciz kaldığı durumda iki şeyden birinin diğerine benzemesidir.⁷ Yani bu kavram lügat anlamıyla ayırt edilmesi zor bir şekilde birbirine benzerliği ifade etmektedir. Bu yüzden müteşabih olarak kabul edilen bir ayetin tefsiri açık bir şekilde yapılamamaktadır. Dolayısıyla te'vile ihtiyaç duyulmaktadır. Esasen ‘döndürmek’ anlamına gelen te'vil ise, Kitab ve sünnete uymak şartıyla lafzın

² Al-i İmran 3/7.

³ er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn, *Te'sisu't-Takdîs*, Tahkik: Enes Muhammed Adnân eş-Şerfâvî, Ahmed Muhammed Hayru'l-Hafîb, Dâru Nûri's-Sabâh, Mardin 2011, 224.

⁴ el-Curcânî, Ali b. Muhammed b. Ali, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Tahkik: Âdil Enver Hadr, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan 2013, 187.

⁵ er-Râzî, 225.

⁶ el-Curcânî, 187.

⁷ er-Râzî, 225.

zahir anlamından muhtemel bir manaya hamlidir.⁸ Muhkem-müteşabih konusunda bir taksime giden Râzî (ö. 606/1210), lafzı nas, zahir, mücmel ve müevvel olarak dört başlık altında kategorize etmektedir. O, nas (bir manaya tahsis edilmiş, başka bir mana taşımaması da muhtemel olmayan) ve zahirin (lafzın iki ihtimal barındırması ve birinin diğerine göre tercih edilmesinin daha muhtemel olması) tercihin oluşmasında müşterek olduğunu, ayrıca lafız-mana arasındaki müştereklikten hareketle muhkem olarak isimlendirildiğini söylemektedir. Buna karşılık mücmel (kısa bir şekilde ele alındığı için anlamı kapalı olan) ve müevvelin (zahiri anlamı dışında olan) tercihin oluşmamasında bir ortaklık barındırdığını belirten Râzî, bu ortaklıktan dolayı mücmel ve müevvelin müteşabih şeklinde adlandırıldığını belirtir.⁹ Söz konusu tasnife karşılık Kur'an'ın tamamının muhkem¹⁰ ya da tamamının müteşabih¹¹ olduğuna dair naslarla karşılaşmak da mümkündür. Bu tür ayetlerden yola çıkarak Kur'an'da müteşabihin olmadığı ya da onun tamamının müteşabih olduğu yönünde söylemlerle karşılaşılmasına rağmen nasları -özellikle sünneti- referans alarak gelişen genel kabul her ikisinin de Kur'an'da bulunduğudır.

Muhkem-müteşabih konusunda yukarıda belirttiğimiz Al-i İmran Sûresi 7. ayetin irabı ile ilgili bazı tartışmalar ortaya çıkmıştır. Söz konusu ayette yer alan 'ilimde derinleşenler' ifadesinde vav harfinin gramer açısından konumu tartışılmış, hatta bu tartışma muhkem-müteşabihin tanımlanmasında ve müteşabihin te'vilinde önemli rol oynamıştır. Söz konusu harf, atıf olarak değerlendirilirse ilimde derinleşenler de müteşabih ayetlerin manasını bilebileceklerdir. Ancak vav harfi isti'nâfiye olarak ele alınırsa burada haber vermenin ifade edildiği, ilimde derinleşenlerin müteşabihata iman ettiği ve onun manasının yalnızca Allah tarafından bilindiğine inandıkları ortaya çıkacaktır.¹² Hz. Peygamber ve sahabe Al-i İmran Sûresi 7. ayetten hareketle müteşabihatın bilinemeyeceğini, anlaşılamayacağını ve bununla uğraşılması gerektiğini kabul etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in kaderle ilgili ortaya koyduğu tavır bu duruma örnek gösterilebilir. Ebû Hureyre kader hakkında tartıştıkları bir esnada Hz. Peygamber'in yanlarına geldiğini ve karşılaştığı bu durum üzerine öfkelenerek şöyle dediğini nakleder: "*Siz bununla mı emrolundunuz? Yoksa ben*

⁸ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfâhânî, *Kitâbu'l-Hudûd fi'l-Usûl*, Tahkik: Muhammed es-Süleymânî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1999, 146; el-Curcânî, 51.

⁹ er-Râzî, 225, 226; es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Bâkılânî'nin *İ'câzu'l-Kur'an*'ı ile birlikte, I-II, el-Mektebetu's-Sekâfiyye, Beyrut 1975, II, 4.

¹⁰ Hud 11/1.

¹¹ Zümer 39/23.

¹² et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, III, 248; es-Suyûtî, II, 3; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddimetu İbn Haldûn, Târihu İbn Haldûn* içinde, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001/1431, I, 601.

*bununla mı gönderildim? Sizden öncekiler bu hususta tartıştıkları için helak oldular. Bir daha onun hakkında tartışmayacaksınız.*¹³ Yine bu konuda Hz. Aişe'den gelen başka bir rivayette kader hakkında konuşanın kıyamet günü sorgulanacağı, onunla ilgili herhangi bir şey söylemeyen de bu hususta sorguya çekilmeyeceği belirtilmektedir.¹⁴ Görüldüğü üzere müteşabihatla ilgili naslarda belirtildiği şekilde te'vilin önüne geçme çabası söz konusudur. Sahabe içerisinde de kadere ilişkin genel yaklaşım onun yorumlanmaması gerektiği yönündedir. Hz. Ömer *"Kaderi tartışma konusu yapanlarla ne oturun ne de onlarla bu konuyu konuşun!"*¹⁵ şeklinde bir rivayeti naklederek te'vile muhalif bir tavır geliştirmiştir. Hz. Ömer'in buradaki tutumu naslarda bildirilenler ve Hz. Peygamber'in konuya ilişkin yaklaşımı ile tamamen örtüşmekte hatta o, bu konuda biraz daha sert denilebilecek bir tavır ortaya koymaktadır. O, Hz. Peygamber'in *"Sizden öncekiler bu hususta tartıştıkları için helak oldular"* beyanına uygun bir şekilde geçmiş ümmetlerin başına gelen ayrılık ya da ayrışmalara Müslümanların da muhatap olmaları endişesi ile nasları kendisine referans almaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber'in müteşabihata ilişkin yaklaşımını benimseyen Hz. Ömer, bu tür ayetlerin peşine düşülmemesi gerektiğini belirterek te'vile karşı çıkmıştır. Hatta o, müteşabih ayetler hakkında soru soran bir kimseyi can yakıcı bir şekilde birkaç kez dövmüş, adamın *"Beni öldürecekseniz bari güzel bir şekilde öldürün"* demesi üzerine onun geldiği yere dönmesine müsaade etmiştir. Daha sonra mektup yazarak, o adamla hiçbir Müslümanın konuşmamasını Ebû Musa el-Eş'arî'den talep eden Hz. Ömer özellikle onun toplumdan uzaklaştırılmasını söylemiştir.¹⁶ Yine Dârimî (ö. 255/869)'nin naklettiği bir rivayete göre Hz. Ömer: *"Öyle bir zaman gelecek ki insanlar, Kur'an'ın müteşabihleri hakkında sizinle münakaşa edeceklerdir. O zaman Rasûlün sünnetiyle mükabelede bulunun. Zira Rasûlün sünnetini nakledenler, Kur'an'ı en iyi bilenlerdir"*¹⁷ diyerek bu konuda sonraki bir süreçte meydana gelebilecek sıkıntılara işaret etmekte ve sünneti esas alan bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Müteşabihatla ilgili olarak Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in Al-i İmran Sûresi 7. ayeti okuduktan sonra *"Müteşabih ayetler üzerinde duranları gördüğünde onlardan sakın. Çünkü bunlar Allah'ın zemmettiği kimselerdir"* şeklinde bir açıklamada bulunduğunu ve müteşabih ayetlerin te'vile gitmeksizin kabul

¹³ et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve, *es-Sunen, Mevsûatu's-Sunne Kutubu's-Sunne ve Şurühuhâ* içinde, Çağrı Yy., İstanbul 1992/1413, *Kitâbu'l-Kader*, 1, 2133.

¹⁴ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, *es-Sunen, Mevsûatu's-Sunne el-Kutubu's-Sunne ve Şurühuhâ* içinde, Çağrı Yy., İstanbul 1992/1412, *Mukaddime*, 10, 84.

¹⁵ Ebû Dâvûd, Suleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *es-Sunen, Mevsûatu's-Sunne Kutubu's-Sunne ve Şurühuhâ* içinde, Çağrı Yy., İstanbul 1992/1413, *Kitâbu's-Sunne*, 16, 4710.

¹⁶ es-Suyûtî, II, 4; Türçan, Galip, *Din-Kelam İlişkisi -İslam'da İtikadî Düzlemin Oluşumu-*, İlahiyât Yy., Ankara 2012, 61, 62.

¹⁷ es-Suyûtî, II, 4.

edilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁸ Yine bu duruma paralel olarak sahabe döneminde muhkem-müteşabih ayetlere ilişkin genel yaklaşım ele alındığında muhkem ayetlerin inanç ve amel ile ilişkilendirilmesine karşılık müteşabihatın sadece inanç boyutundan bahsedildiği görülmektedir. Müteşabihatın amele dönük bir tarafı olmadığı için te'viline de ihtiyaç duyulmadığı ve onlara sadece inanılması gerektiği şeklinde bir kabulün var olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Te'vile muhalif gözüken aynı zamanda Kur'an ve sünnet ile de örtüşen bu yaklaşıma karşılık müteşabih ayetleri yorumlayan sahabiler de yok değildir. Te'vile karşıt görüşleri temellendirmek için referans alınan Al-i İmran Sûresi 7. ayetin "...Onun te'vilini Allah'tan başka kimse bilemez. İlimde derinleşenler ise..." kısmı ile ilgili olarak İbn Abbas'ın ben bu te'vili bilenlerdenim dediği rivayet edilmekte ayrıca kimsenin bilemeyeceği bir üslupla Allah'ın kullarını sorumlu veya muhatap kılmasının uygun olmayacağı belirtilmektedir.¹⁹ Yani özellikle Hz. Peygamber döneminde var olan te'vil karşıtı tutumun, onun vefatı ile yaşanan birtakım iç ve dış problemler neticesinde yerini diyalektiğe bırakmasıyla değiştiği hatta sahabe döneminde bile entelektüel bir tutum olmaktan ziyade bir zorunluluk olarak te'vile gidildiği söylenebilir.

Döneminde ortaya çıkan problemlere farklı yaklaşımlar getirerek çözümler sunan Hz. Ali, Haricilerle va'd-vaîd konusunda, Kaderiyye ile kader, kaza, meşîet ve istitâa hakkında yapmış olduğu tartışmalarda²⁰ sahabe döneminde te'vilin ilk örneklerini ortaya koymaktadır. İlerleyen süreçte gerek Mu'tezile gerek Ehl-i Sünnet tarafından itikadî konularda görüşlerine müracaat edilen Hz. Ali, Allah'ın keyfiyetine ya da nerede olduğuna ilişkin sorulara karşılık böyle soruların Allah için söz konusu olamayacağını belirtmiş, bu tür soruların niteliği ve tutarlılığı üzerine konuşmuş, eyne/nerede ve keyfe/nasıl kavramlarıyla ilgili bir tanımlamada bulunmuş ve Allah'ı bütün bunlardan tenzih etme yoluna gitmiştir.²¹

Müteşabih olarak kabul edilen haberî sıfatlar hakkında İbn Abbas'ın açıklamaları da te'vile örnek olması bakımından önemli gözükmektedir. Allah'ı nitelemede kullanılan sâk/baldır kelimesine yönelik İbn Abbas, bu kelimenin harbin musibet ve şiddeti anlamına geldiğini 'baldır açılır'²² tabirinin 'harb bütün şiddeti ile başlar' anlamında kullanıldığını belirterek bu yoruma ilişkin Arap şiiirinden وقامت الحرب بنا على ساق "Harp bütün şiddeti ile başladı!" ifadesini referans

¹⁸ es-Suyûtî, II, 3.

¹⁹ es-Suyûtî, II, 3.

²⁰ el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir et-Temîmî, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Matbaatu'd-Devle, İstanbul 1928, 307.

²¹ Türçan, "Hz. Ali'ye İsnad Edilen İtikadî Yorumların Kelamî Niteliği: Müslüman Kelamının İlk Örnekleri Bağlamında Bir İnceleme", S.D.Ü.İ.F. Dergisi, Isparta 2009, Sayı: 22, 62.

²² Kalem 68/42.

almaktadır.²³ Yine onun 'istivâ'yı yönelmek, 'kurb'u Allah'ın kullarına ilmi veya kudreti bakımından yakın olması, 'maiyyet'i Allah'ın yardımı veya koruması, 'istihya'yı çekinmek ya da geri durmak şeklinde te'vil etmesi söz konusudur.²⁴ Ayrıca İbn Abbas'ın ru'yeti, Hz. Aişe'ye muhalif bir şekilde te'vil etmesi ile karşılaşılmaktadır. Hz. Aişe bu konuda Hz. Peygamber'in rabbini gördüğünü söylemenin yalan olduğunu belirterek "Gözler; O'na erişemez, O ise, bütün gözlerle erişir" ayetini referans almaktadır. Buna karşılık İbn Abbas bir rivayette Hz. Peygamber'in Allah'ı mutlak olarak gördüğünü zikretmekte başka bir rivayette bunu kalbî bir görme olarak yorumlamaktadır.²⁵

Muhkem-müteşabih ayrımı özellikle Kur'an'da açık bir şekilde belirtilmesine ve Hz. Peygamber tarafından ifade edilmesine rağmen, söz konusu ayrım neticesinde hangi ayetlerin muhkem, hangilerinin müteşabih olduğunu tespit etme güçlüğü ile karşılaşılmaktadır. Çünkü her grup kendi fikrî oluşumunu desteklemek için göstermiş olduğu delilleri muhkem, muhatabının dayandığı nasları müteşabih olarak değerlendirmekte ve onları da kendi görüşlerine uygun bir şekilde te'vil etmektedir. Bu da muhkem-müteşabihe ilişkin bir sınırlamadan bahsedilemeyeceği gerçeğini ortaya koymaktadır. Ancak burada ilk dönem Müslüman toplumunda var olan te'vile muhalif tavrın, ilerleyen süreçte değiştiği hatta ayetlerin ya da ayetlerde geçen kavramların te'vil edildiği görülmektedir. Yani henüz sahabe döneminde bile yavaş yavaş müteşabih ayetler hakkında tartışılmaya başlanmıştır. Bu durum Allah'ın sıfatlarından hareketle gelişen yaklaşımların temelini oluşturması, aynı zamanda bir açılımın -ki bu te'vildir-başlangıcı olması itibarıyla önemlidir.

2. Kelam'da İsim/Sıfat Teorilerinin Kur'anî Temelleri ve Anlaşılması

Kelamda isim/sıfatlardan hareketle gelişen ve birtakım bölünmelere sebep olan gruplar, İslam dininin en önemli referansı konumunda olan Kur'an'a dayanmakta ve ondan aldıkları güçle hareket etmektedirler. Tanrı hakkında konuşmak, her ne kadar metafizik bir konu olsa da, imkânsız değildir. Hal böyle olunca dilin kullanımında var olan birtakım niteleyici ifadeler, Tanrı'nın sıfatları olarak dinî metinlerde yer almaktadır. Ancak bu durum farklı Tanrı tasavvurlarına zemin hazırlamaktadır. Söz gelimi bazı gruplar insanı nitelemede tercih edilen ifadelerin Tanrı için de söz konusu olabileceğini yani bahse konu nitelemelerde (isim/sıfat) herhangi bir ayrım yapmaya gerek olmadığını ifade ederek çok sıkı bir antropomorfizmi savunmaktayken, buna karşı görüş beyan eden bir diğer grup aynı sertlikte teşbih-teccim anlayışına itiraz etmekte, tenzihte aşırı bir yol takip

²³ es-Suyûti, II, 8.

²⁴ İbn Abbas'ın haberi sıfatlara ilişkin görüşleri için bkz. Erkit, Turan, "Sahabe ve Tabiin Döneminde Müteşâbih Sıfatların Yorumu Meselesi", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2009, 50, 56, 58, 59.

²⁵ İbn Kesir, İmâdu'd-Din Ebu'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Tahkik: Yusuf Abdurrahman el-Mera'shi, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2012, II, 166.

ederek sıfatlardan uzak, mücerred bir Tanrı tasavvuru ortaya koymaktadır. Birbirine zıt sayılabilecek bu iki yaklaşım arasında daha ılımlı bir yöntem benimseyen üçüncü bir grup sınırlı da olsa Tanrı hakkında konuşulabileceğini ifade etmektedir. Bu tür tartışmalara girmek yerine Hz. Peygamber ve sahabe döneminde açık bir şekilde gözükten te'vile muhalif tavrı devam ettirenlerin de var olduğu bilinmektedir.

Allah'ın sıfatları tartışma konusu olarak hicri II. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır.²⁶ Allah'a nispet edilen sıfatların tespiti, Allah'ın zâtı ile sıfatları arasındaki ilişki, sıfatlarla ilgili zaman problemi (sıfatların kadîm veya hâdis olması) ve söz konusu sıfatların ne şekilde tasnif edileceği, üzerinde tartışılan konulardandır.

Allah'ın sıfatlarını tespit etmede aklî ve naklî deliller belirleyici gözükmektedir. Nitekim Kur'an'da ve daha önce gönderilmiş olan kutsal kitaplarda Allah'ı nitelemek için kullanılan ifadelerle karşılaşmaktadır. Ayrıca Allah'ın sıfatları Hz. Peygamber'in hadislerinde de yer almaktadır. Bu konu ile ilgili naklî delillerden ziyade aklî delilleri ön plana çıkaran Mâturîdî (ö. 333/944), Allah'ın isim ve sıfatlarının aklî bir zorunluluk gereği var olduğunu belirtir.²⁷ Yine o, mu'tezilî kelamcı Kâbî (ö. 319/931)'nin, sıfatlara yönelik görüşlerini belirttiikten sonra konuya ilişkin geliştirdiği aklî yaklaşımlarda Allah'ın sıfatlarla mevsuf olduğuna hükmetmektedir.²⁸

Sıfatullah problemi esasen Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra ortaya çıkan halku'l-Kur'an tartışması ile gündeme gelmiştir. Kur'an'ın yaratılmış olduğu iddiası ilk olarak Cehm b. Safvân (ö. 128/745-746) tarafından dile getirilmiştir. O, sıfatlarının özellikle de kelam sıfatının hâdis olduğunu iddia etmektedir. Ancak Cehm b. Safvân'ın bu görüşü Ca'd b. Dirhem (ö. 118/742?)'den aldığı ifade edilmektedir. Mu'tezile mezhebinin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761)'in, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ve Haşviyye'nin Allah'ın sıfatlarını hissî ve maddî olarak ispata kalkışmaları üzerine, sıfatları nefyeden Cehm'e tâbî oldukları bilinmektedir. Vâsıl b. Atâ bu konuda açık bir görüşe sahiptir. O'na göre iki kadîmin mümkün olmayacağı hususunda ittifak edilmelidir. Bu konu ile ilgili olarak Vâsıl "Her kim kadîm bir sıfat tespit etmeye kalkışırsa iki ilâhı tespit etmiş olur"²⁹ demektedir. O, Allah'ın zâtı dışında kadîm sıfatları nefyederek

²⁶ Wolfson, H. Ausrty, *Kelâm Felsefeleri*, Çev. Kasım Turhan, Kitabevi Yy., İstanbul 2001, 85.

²⁷ el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitabu't-Tevhîd*, Tahkik: Fethullah Huleyf, Mektebetu'l-İslamiyye, İstanbul 1979, 44.

²⁸ el-Mâturîdî, 49-60.

²⁹ en-Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, I-III, Dâru'l-Maârif, Kahire (ty), I, 392.

Mu'tezile'nin en önemli prensibi olan tevhidi ortaya koymaktadır. Çünkü sıfatları kadîm olarak zâttan ayrı kabul etmek kadîmlerde çokluğun ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Vâsıl'ın bu fikri savunmasına etki eden üç sebep göze çarpmaktadır. İlki, Müşebbihe ve Haşviyye'nin teşbihe dayalı görüşleri; ikincisi Zerdüş, Mezdek ve Mani dinlerinde müşterek olan Seneviyye'nin ikili Tanrı düşüncesi; üçüncüsü ise Hıristiyanlık'taki teslis inancıdır.³⁰ Mu'tezile'nin bu konudaki tutumu dine ilişkin haricî ve tehlikeli yorumların önüne geçmek mâhiyetinde olup dini dış tehditlerden koruma amacı güden bir savunudur. Ancak Mu'tezile bunu yaparken Allah'ın kendisini nitelediği ifadeleri reddetme durumunda kalmıştır. Onun ortaya koyduğu Tanrı anlayışı tamamen insan zihninin dışında, tasavvur edilemez bir mahiyettedir. Mu'tezile'nin bahsedilen yaklaşımları, onun toplum tarafından kabul edilmesini de güçleştirmiştir.

Sıfatullah konusunda Ebû Hanife kendisine doğrudan iki görüş geldiğini ve bunların da Cehm b. Safvân'ın ta'fil görüşü ile Mukâtil b. Süleyman'ın teşbih görüşü olduğunu belirtmiştir.³¹ Bu konuda Cehm'in görüşlerini benimseyen Mu'tezile kelamcılarının ortaya koyduğu fikirlere itirazlar geliştiren Ehl-i Sünnet kelamcıları arasında da sıfatların sayısı veya anlaşılması noktasında birtakım ayrışmalar yaşanmasına rağmen genel kabul sıfatların kadîm olduğu yönündedir. Ebû Hanife, yaşadığı dönemde Allah'ın sıfatlarını tartışıldığı yönü ile değerlendirmiş ve Allah'ın, zâtî ve fiilî sıfatlarıyla birlikte kadîm olduğunu belirtmiştir.³² Aynı yaklaşım daha sonra Mâtürîdî tarafından kabul edilmiştir. O, Allah'ın ezelde zâtî ve fiilî sıfatlarla vasıflandığını ve bu sıfatların zâttan ne aynı ne de gayrı olduğunu ifade etmiştir.³³ Yine bir diğer Ehl-i Sünnet kelamcısı Eş'arî (ö. 324/935-36), sıfatların ispatını ve kadîm olduğunu belirtmiş bunu yaparken de kendisine akıl, Kur'an, sünnet ve icmâ referans almıştır.³⁴ Ancak fiilî sıfatlar konusunda Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasında bir ihtilafın olduğu aşikârdır. Nitekim Eş'arî, Allah'ın, varlıkları yaratmadan önce hâlık veya râzık gibi fiilî sıfatlarla vasıflanamayacağını belirtmiştir.³⁵

Sıfatların nasıl tasnif edileceği bir problemdir. Ancak bu durum sıfatların varlığını kabul edenler için söz konusudur. Bir problem olarak ortaya çıkışından

³⁰ en-Neşşâr, I, 391,392.

³¹ İrfan Abdülhamid, *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. Mustafa Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı Yy., Ankara 2011, 241.

³² Ebû Hanife, Numan b. Sabit, *el-Fıkhü'l-Ekber, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, Çev. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F. Vakfı Yy., İstanbul 2015, 70.

³³ el-Mâtürîdî, 43; es-Sâbüni, Nureddin, *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Fethullah Huleyf, Dâru'l-Maarif, İskenderiye 1969, 67.

³⁴ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'l-Zayğ ve'l-Bida'*, Tahkik: Hamûde Garâbe, Matbaatu Mısır Şirketinin Müsahemetin Mısriyye, (by) 1955, 30, 31.

³⁵ Yurdagür, Metin, *Allah'ın Sıfatları el-Esmâü'l-Hüsânâ-*, Marifet Yy., İstanbul 1984, 227.

İtibaren üzerinde yapılan tartışmalarla birlikte gelişen hatta belli ölçüde farklılaşan sıfatullah hakkında çeşitli tasniflerde bulunulmuştur. Bugün ele alındığı cihetiyle sıfatları sıfat-ı nefsiyye (vücut), sıfat-ı selbiyye (kıdem, bekâ, muhalefetün li'l-havâdis, kıyam binefsihî, vahdâniyet), sıfat-ı subûtiyye (hayat, ilim, irade, kudret, sem', basar, kelam, tekvîn), sıfat-ı haberiyye (yed, vech, ayn, istivâ, nüzûl vs.) ve sıfat-ı fiiliyye (yaratma, rızık verme, öldürme, diriltme vs.) şeklinde sınıflandırmak mümkündür.³⁶

Kur'an, Allah'ın yaratılmış herhangi bir varlığa benzerliğini açık bir şekilde reddetmesine rağmen onda var olan dilin kullanımı belli ölçüde benzetmeye zemin oluşturmaktadır. Benzetme, din dili söz konusu olduğunda Tanrı'yı insana benzer kılmak ya da manevî varlıkları maddî bir şekilde özellikle de insanbiçimci bir boyutta tasvir etmek anlamına gelmektedir.³⁷ Teşbihî dil, insanbiçimci Tanrı tasvirlerinin fazlaca yer aldığı mitlere kadar uzanan yeterince uzun sayılabilecek bir geçmişe sahiptir. Belki de soyutlama yeteneği henüz gelişmemiş ya da içine doğdukları ortamda Tanrı, melek, cin gibi konularda daha ziyade somut bir algının hâkim olduğu bir topluluğa onların anlayabilecekleri şekilde hitap etmek kaçınılmaz bir durumdur. Ancak burada Kur'an'ın kullanmış olduğu insanbiçimci dilin nasıl anlaşılacağı problemi ile karşılaşmaktadır.

2. 1. Teşbihî Yaklaşım

İslam düşünce tarihinde Tanrı'yı cisimleştiren Mücessime veya O'na yönelik nitelermelerden hareketle teşbihe dayalı anlayışları kabul eden Müşebbihe arasında mantıkî bir irtibat bulunmakla birlikte Müşebbihe kavramının en azından ilk dönem kaynaklarında daha fazla yer aldığı, bazı kelam kitaplarında da Mücessime yerine kullanıldığı görülmektedir.³⁸ Buradan hareketle teşbihî yaklaşıma ilişkin müstakil bir mezhep ismi belirtmekten ziyade çeşitli gruplar arasında tecsim ve teşbih anlayışının bulunduğu ifade edilebilir.

İslam düşüncesinde teşbih fikrini ortaya çıkaran faktörlerin neler olduğuna yönelik farklı yaklaşımlar ile karşılaşmak mümkündür. Ancak temel ayrılık noktası teşbihin İslamî iç dinamiklerden hareketle mi yoksa dış faktörlerin etkisi ile mi ortaya çıktığı yönündedir. Bu konuda genel yaklaşım teşbih inancının Yahudi ve Hıristiyanlardan Müslümanlara israiliyat yoluyla geldiği ve Şia'nın bazı aşırı sayılabilecek alt grupları arasında kendisine zemin bulduğu şeklindedir. Zira Yahudiler Tanrı'yı yaratılmış varlıklara, Hıristiyanlar da yaratılmış olanı

³⁶ İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, Sadeleştiren: Sabri Hizmetli, Ankara Okulu Yy., Ankara 2013, 343 vd; Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelam -Tarih Ekoller Problemler-*, Tekin Kitabevi, Konya 2010, 221-244.

³⁷ Yavuz, Ömer Faruk, *Kur'an'da Sembolik Dil*, Ankara Okulu Yy., Ankara 2006, 158.

³⁸ el-Mâturîdî, 23, 24.

Tanrı'ya benzetmektedir.³⁹ Ayrıca söz konusu fikrin aynı etkenler -Yahudilik ve Hristiyanlık- sebebiyle İslam düşüncesinde yeterince erken sayılabilecek bir dönemde Haşviyye diye isimlendirilen bir grup hadisçi tarafından benimsendiği ve neticede Müşebbihe'nin oluştuğu belirtilmektedir.⁴⁰ Teşbihin temellendirilmesinde yabancı tesirini birincil düzeyde benimseyen söz konusu yaklaşımlara karşılık bu fikrin ortaya çıkışında dâhili bir sebep olduğunu, onun da naslarda yer alan Allah'ın zâtına ve sıfatlarına ilişkin kullanılan ifadelerin zahiri manalarından kaynaklandığını belirtenler de mevcuttur.⁴¹

Teşbih kelimesi nitelik, nicelik ya da öz itibarıyla varlıklar arası bir benzerliğe işaret etmektedir. Dinî terminolojide aynı kökten müştak Müşebbihe kelimesi, naslarda var olan isim/sıfatlardan hareketle daha ziyade Allah'ı diğer varlıklara benzeten bütün grupları isimlendirmek için kullanılmaktadır. Nitekim Bağdâdî, Müşebbihe'yi 'Allah'ın zâtını ve sıfatlarını Allah'ın haricindeki varlıkların zât ve sıfatlarına benzetenler' olarak tanımlamaktadır.⁴² Hz. Ali'ye ilâh diyen ve onu Allah'a benzeten Sebeiyye, Hz. Ali onlardan bir topluluğu yakınca Allah'tan başkasının ateşle azap etmeyeceğini söyleyerek onun Tanrı olduğunu ve iddialarının hakikat olduğunu beyan etmiştir. Tanrı'nın organları olduğunu, O'nun insan şeklinde bir nur olduğunu ve yüzü dışında her yanının yok olacağını iddia eden Beyaniyye de Müşebbihe'dendir. Kendilerini rablerine benzeten Mansuriyye, Allah'ın liderlerine hulûl ettiğine inanan Hulûliyye ve bunlara benzer pek çok grup Müşebbihe adı altında yer almaktadır.⁴³

İtikadî konulara ilişkin özgün bir düşünceye sahip olmayan, müstakil bir ekol kimliği de bulunmayan Müşebbihe, Allah'ın zâtına ve sıfatlarına yönelik görüşleri ile münferit olarak ortaya çıkan ancak sayıca az da olmayan farklı mezheplere mensup kişilerin oluşturduğu mezhep görünümündeki bir topluluktur. Daha önce belirttiğimiz üzere bu topluluğun oluşmasına Haşviyye'nin doğrudan bir etkisi söz konusudur. Onlar metafizik konularda manası kapalı olan naslara lafzî anlamlar yükleyen ve görüşlerini uydurma rivayetlerle destekleyen bir grup hadisçidir. Bu topluluğa göre Allah cisimdir, insan şeklinde bir cüssesi vardır, onun gibi organlara sahiptir ve onun gibi hareket eder. Hatta bu grup içerisinde 'bana Allah hakkında ferc ve sakal haricinde ne sorarsanız sorun' şeklinde konuşanların bile var olduğu nakledilir.⁴⁴ Nitekim onlar, söz konusu görüşlerine

³⁹ eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1975, I, 173.

⁴⁰ eş-Şehristânî, I, 103, 104; İrfan Abdülhamid, 215.

⁴¹ İrfan Abdülhamid, 215.

⁴² el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Tahkik: Muhammed Osman el-Haş, Mektebetu İbnî Sînâ, Kahire (ty), 198.

⁴³ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 198-201; Aslan, Abdülgaffar, *İslâm'da Peygamberlik ve Yalancı Peygamberlik Olgusu*, Araştırma Yy., Ankara 2009, 120.

⁴⁴ eş-Şehristânî, I, 105.

Kur'an'da yer alan haberî sıfatları ve bazı hadislerde Allah'ı niteleyen suret, ayak, parmak, el, avuç gibi kavramları referans kılarak sözü edilen ifadelerin bir cisim için ne anlam ifade ediyorsa Allah için de aynı şekilde kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁴⁵ Buna benzer görüşler, teşbihi benimseyen aşırı Şii gruplarda⁴⁶ ve tecsimî kabul eden Kerramiyye'de mevcuttur.⁴⁷

Sonuç olarak Allah'ın isim/sıfatları üzerinden gelişen, Kur'an'ın ve diğer kaynakların Allah'ı nitelirmede kullandığı ifadeleri kendi görüşlerini desteklemek için mesnet kılan ve söz konusu ifadeler hakkında fazlaca düşünmeyen Müşebbihe'nin Allah hakkında kullanılan nitelermeleri maddî olana kıyasla anladığı ortaya çıkmaktadır. Teşbih, ilk bakışta anlatılan şeyin daha kolay algılanmasında bir araç olarak değerlendirilse de dinî metinlerin anlaşılmasında Allah'ın insana benzetilmesi veya insanın tanrılaştırılması sonucuna varabilecek her türlü İslam dışı itikadın oluşmasında etkilidir. Bu yüzden teşbihî düşünceye karşı tavrını açık bir şekilde ortaya koyan Mu'tezile ile teşbih ve ta'til olmaksızın ispat ve tenzihî benimseyen sünnî düşünceye işaret etmek gerekmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşanan olaylar neticesinde zorunlu olarak gelişen te'vilin söz konusu yaklaşımlar -Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet- tarafından nasıl kullanıldığına değinmek, konunun anlaşılması açısından önemli gözükmektedir.

2. 2. Tenzihî Yaklaşım

Tenzihî nitelermeler İslam düşüncesinde var olmakla birlikte Allah'ın ne olduğunu değil ne olmadığını ifade eden selbi sıfatların kökleri Yunan felsefesine kadar uzanmaktadır. Platon (ö. m.ö. 347)'un *Yasalar* adlı kitabında Allah'ın, ancak olumsuzlama ile yani benzeri ve misali olmaması bakımından bilineceği belirtilmektedir.⁴⁸ Zaten eski ve yeni araştırmalar bu metodun Yunan felsefesinden alındığına işaret etmektedir.⁴⁹ Ancak Allah'ı tenzih ederek nitelme, İslam düşüncesine Dırar b. Amr (ö. 200/815) aracılığı ile girmiştir. O, Allah'ın âlim ve kâdir olduğunu söylemenin O'nun cahil ve aciz olmadığını söylemek anlamına geldiğini ifade etmekte ve bu durumun diğer sıfatlar için de geçerli olduğunu belirtmektedir.⁵⁰ Benzer bir yaklaşım Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 230/845) tarafından dile getirilmiştir. O, Allah'ın cömert oluşunu cimriliğin ezeli olarak O'ndan nefyedilmesiyle, mütekellim oluşunu da O'nun ezeli olarak konuşmaktan aciz olmayışı ile izah etmektedir.⁵¹ Tenzihe ilişkin bu

⁴⁵ eş-Şehristânî, I, 105, 106.

⁴⁶ eş-Şehristânî, I, 105.

⁴⁷ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 189 vd.

⁴⁸ eş-Şehristânî, II, 93, 94.

⁴⁹ İrfan Abdülhamid, 243.

⁵⁰ el-Eş'arî, *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, Tahkik: Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1980, 281; eş-Şehristânî, I, 90, 91.

⁵¹ el-Eş'arî, *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, 284.

tür yaklaşımlar Mu'tezile içerisinde farklı şekiller kazanarak devam etmekte ve genellikle Allah'ın birliği üzerinde durulmaktadır.⁵²

Te'vilin bir çeşidi olarak tenzih, teşbihin aksine Tanrı ile diğer varlıkların farklı olduğunu ifade etmek için daha ziyade Mu'tezile tarafından kullanılan ve onun sıfatlara ilişkin yaklaşımını ortaya koyan önemli bir kavramdır. Her ne kadar bu kavram sünni kelamcılar tarafından kullanılsa da Tanrı ile diğer varlıkları ayırt etmek için özellikle Mutezili yaklaşım tarafından tercih edilen belirleyici kavramlardandır. Hicri birinci yüzyılın sonlarına doğru henüz Mu'tezile'nin bir ekol olarak varlığından bahsedilemeyeceği bir dönemde Hasan Basrî (ö. 110/728)'nin özellikle kader konusunda ortaya koyduğu görüşlerinde sistemli olmasa bile tenzihî yaklaşımın ipuçları ile karşılaşmak mümkündür. Bu anlamda tenzihî yaklaşım Hasan Basrî ile başlatılabilir. Mu'tezile'nin fikrî oluşumunda özellikle kadere ilişkin görüşleri ile kendilerine müracaat edilen kişilerin onun ders halkasında yer aldığı ve belli ölçüde ondan etkilendiği, bu anlamda Hasan Basrî'nin Mu'tezile öncülerinden kabul edildiği görülmektedir.⁵³ İlerleyen süreçte Mu'tezile'nin kurucuları ile Hasan Basrî arasında belli bir fikrî ayrılığın ortaya çıktığı bilinmektedir. Ancak Hasan Basrî ve Mu'tezile benzer şekilde Emevî iktidarına karşı da tavır almıştır. Hasan Basrî'nin ilgili politik tavrı, Allah'ın iradesi ve insanın iradesi bakımından birtakım farklı yaklaşımlar benimsemesini beraberinde getirmiştir. Şu hadise onun Emevî idaresine karşı tavrını açık bir şekilde göstermektedir: Bir defasında Ma'bed el-Cuhenî (ö. 83/702?) ve Ata b. Yesâr (ö. 103/721) Basra'ya gelerek Hasan Basrî'ye uğramış ve ona meliklerin insanların kanını döktüğünü, mallarını yağmaladığını sonra da Allah'ın kaderinin bu şekilde tecelli ettiğini söyleyerek Hasan Basrî'nin konu hakkındaki görüşünü sormuşlar, o da sözü edilen idarecilerin Allah'ın düşmanları olduğunu ve yalan söylediklerini ifade etmiştir.⁵⁴ Hasan Basrî'nin kadere ilişkin insan iradesini ön plana çıkaran görüşü, tenzih ile hangi yönden ilişkilendirilebilir diye düşünüldüğünde şu sonuca varılabilir: Şayet kaderle ilgili ortaya konulan yaklaşım, kendi zamanında ve öncesinde var olan algıdan belli ölçüde farklıysa ve geliştirilen bu yaklaşım Allah'ın dünya ile ilişkisini tanımlamada kullanılan niteliklere yani isim ve sıfatlara dayanıyorsa, bu durum sıfatların geleneksel yaklaşımdan ayrı anlaşıldığını dolayısıyla kader konusunda farklı bir yaklaşıma gidildiğini gösterir. Kaderle ve insanın iradesiyle ilgili olarak Allah'ın iradesinden ziyade insanın iradesini vurgulamak, Allah'ın ilim, irade, kudret gibi sıfatlarının

⁵² İrfan Abdülhamid, 247.

⁵³ el-Kâdî Abdu'l-Cebbâr, Ebu'l-Hasen Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Esedâbâdî, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Tahkik: Fuâd Seyyid, ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tunus 1974, 214, 215.

⁵⁴ İbn Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, Tahkik: Susanna Dıwald-Wilzer, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut (ty), 18; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-Meârif*, Tahkik: Muhammed İsmâil Abdullah es-Sâvî, Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, Beyrut 1970, 195.

naslarda anlatıldığı, Emevî idaresinin anladığı ve kendilerine mesnet kıldığı gibi anlaşılamayacağına işarettir. Bu durum da kaderî yaklaşımın Tanrı tasavvurundaki tenzihî kültürle ilişkisini ortaya koymaktadır. Nitekim Hasan Basrî'ye Allah'ı tavsif edip etmediği sorulduğunda o, Allah'ı benzersiz bir şekilde tavsif ettiğini söyleyerek tenzihî bir yaklaşım sergilemektedir.⁵⁵ Tenzihî kültürün Allah'ın ilim, irade ve kudret sıfatları bağlamında henüz Mu'tezile'nin ortaya çıkmadığı bir dönemde Hasan Basrî'nin kader anlayışından hareketle ortaya çıkışı söz konusudur.

Tanrı ile diğer varlıkların farklılığını belirtmek için tenzihi benimseyen ve bu görüşünde aşırı bir yol takip eden Mu'tezile, sıfatları nefyetme durumunda kalmıştır. İslam düşüncesinde ortaya çıkan farklı ekollere bakıldığında Tanrı'nın varlığını aklî temellendirmelerle izah eden, itikadın aklî esaslarını ortaya koyan, insana verilen diğer melekelerle nazaran aklın farklı bir konumda olduğunu ve sınırlı olmadığını kabul eden Mu'tezile,⁵⁶ mutlak tenzih fikrini öne çıkarmıştır. Mu'tezile'ye göre Allah'ın zâtına ezeli sıfatlar izafe etmek teaddüd-i kudemâya yol açacağından Allah'ın birliğine uygun olmayan her türlü düşünceden zihinleri uzak tutmak ve O'nu tenzih etmek gerekmektedir.⁵⁷ Burada Allah'ın ilim, kudret, hayat ve irade gibi sıfatlarının kabul edilmemesi durumu ile karşılaşmaktadır. Söz konusu yaklaşım yeterince erken sayılabilecek bir dönemde Mu'tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Ata tarafından ortaya atılmıştır.⁵⁸ Daha sonra sözü edilen mezhebe tâbî olanlar sıfatlar konusunda bazı filozofların görüşleri ile karşılaştıktan sonra Allah'ın âlim ya da kâdir olduğuna dair görüşleri reddetmiştir.⁵⁹

İslam dininin içerisinde var olan teşbihî yaklaşımın Allah hakkında ortaya koyduğu antropomorfik anlayışa ya da Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerde göze çarpan insanbiçimci Tanrı anlayışına itirazî bir yaklaşım olarak gelişen Mu'tezile, Allah'ın gözle görülemeyeceğini ve yaratılan varlıklar ile herhangi bir benzerliğinin bulunamayacağını kabul etmiş, Allah hakkında naslarda yer alan müteşabih ayetlerin te'vil edilmesi gerektiğini düşünerek 'tevhid' diye isimlendirilen Allah'ın zâtında ve sıfatlarında bir olduğu ve yaratılmış varlıklarla benzer herhangi bir yönünün bulunmadığını ortaya koyan temel prensibi geliştirmiştir.⁶⁰ Burada Mu'tezile ile ilgili ortaya çıkan karakteristik özelliklerden

⁵⁵ Kubat, Mehmet, *Hasan el-Basrî -Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri-*, Çıra Yy., İstanbul 2008, 126.

⁵⁶ İrfan Abdülhamid, 95, 121.

⁵⁷ Alpyağıl, Recep, *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, I-II, İz Yy., İstanbul 2014, I, 22.

⁵⁸ eş-Şehristânî, I, 46.

⁵⁹ eş-Şehristânî, I, 46.

⁶⁰ el-Eş'arî, *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, 155 vd; eş-Şehristânî, I, 43-46.

biri, sıfatları te'vil etmek veya te'vilin bir uzantısı mâhiyetinde onları nefyetmektir. Mu'tezile'nin sıfatlara ilişkin olumsuz bir tavır takınmasında daha önce de belirttiğimiz üzere tevhid, dolayısıyla tenzih önemli bir yere sahiptir. Aklî bir metot olan te'vil, ulûhiyetle ilgili naslarda yer alan ifadelere lafzî manalar verildiğinde karşılaşılan problemlerin çözümü için Mu'tezile tarafından sıkça kullanılan bir yöntemdir. Mu'tezile, antropomorfik bir anlayışa sebep olabilecek ifadelere tenzihî esas alan yaklaşımları ile mecazî anlamlar verilmesi gerektiğini, bu şekilde Tanrı hakkında her türlü ithamın önüne geçilebileceğini belirtmektedir.⁶¹ Görüldüğü üzere tenzih, teşbihî yaklaşım neticesinde ortaya çıkan antropomorfik Tanrı anlayışına itiraz etmede Mu'tezile'nin kullandığı bir yöntemdir. Söz konusu yöntem, Mu'tezile'nin beş temel prensibinden olan tevhidin ortaya konulmasında önemli bir yer teşkil etmektedir.

Tenzihî nitelemelerde herhangi bir sınırlama ya da sınıflandırmadan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Ancak genel olarak tenzihî sıfatlar altı başlık halinde sınıflandırılmaktadır. Her şeyden evvel bu nitelemelerin bugün ele alındığı şekliyle İslam'ın başlangıcından itibaren mevcut olmadığı ve tamamının Kur'an'da yer almadığı belirtilmelidir. Söz konusu nitelemeler Allah'ın sıfatları etrafında gelişen tartışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, sıfat olup olmaması tartışılan ve yokluğu düşünülmemek anlamına gelen vücuttur. Felsefeciler, Eş'arî ve Ebu'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044)'ye göre bu kelime, zât üzerine zaid bir mana kastedilirse sıfattır, ancak zâtın kendisi kastedilirse sıfat değildir.⁶² Ehl-i Sünnet kelimcilerinin çoğunluğuna göre vücut sıfatı Allah'ın zâtı üzerine zaid, ezeli, müstakil bir sıfattır.⁶³ Varlığının öncesi ve sonrası olmama durumunu ifade eden kıdem ve bekâ, Allah'ın selbi sıfatları arasında zikredilen diğer iki sıfattır. Kur'an'da Allah'ın ilk ve son olduğu⁶⁴ ve zâtının bâkî kalacağı⁶⁵ belirtilmektedir. Kur'an'da zikredilmemekle birlikte tenzihe ilişkin üzerinde en çok durulan bir diğer sıfat Allah'ın yaratılmışlara benzemediğini ifade eden muhâlefetün li'l-havâdistir. Bu sıfat Allah ile hâdis varlıklar arasında herhangi bir benzerliğin bulunmadığını ifade etmektedir.⁶⁶ Allah'ın varlığının kendinden olduğuna, hiçbir yönden başka bir varlığa muhtaç olmadığına karşılık kullanılan kıyâm bi nefsihî terkibi Allah'ı tenzih etmede tercih edilen bir diğer sıfattır.⁶⁷ Aynı şekilde ilgili sıfat da Kur'an'da bu şekliyle yer almamaktadır. Ancak Kur'an'da Allah'ın kendisinden başka ilâh olmadığı ve O'nun kayyum (zâtı ile

⁶¹ İrfan Abdülhamid, 222.

⁶² İzmirli, 343.

⁶³ İzmirli, 342.

⁶⁴ Hadid 57/3.

⁶⁵ Rahman 55/27.

⁶⁶ el-Cuveynî, İmâmu'l-Haremeyn, *Kitâbu'l-İrşâd*, Tahkik: Muhammed Yusuf Musa, Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1950, 34, 35.

⁶⁷ el-Cuveynî, 33.

kâim) olduğu zikredilmektedir.⁶⁸ Son olarak Allah'ın zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde bir olduğunu ifade eden vahdaniyet üzerinde durmak gerekmektedir. Aslında Kur'an'ın ulûhiyete ilişkin ortaya koymaya çalıştığı en önemli hususlardan biri tevhidtir. Gerek yukarıda tenzihî ifadelerle ilişkin belirtmiş olduğumuz kavramlar gerek bunların dışında naslarda yer alsın veya almasın Allah'ı tenzih eden bütün nitelemeler Allah'ın birliğini ortaya koymaktadır. Kur'an'da, ilâhın, bir ve kendisinden başka ilâh olmayan Allah olduğu defalarca zikredilmekte⁶⁹ ve bu ifadelerde Kur'an'ın nazil olduğu ortamda Allah'a ortak koşulan varlıklar zemmedilmektedir. Ayrıca Allah'ın onlardan uzak ve üstün olduğu da belirtilmektedir.

2. 3. Sünnî Te'vil Tavrının Ortaya Çıkışı

Ehl-i Sünnet'in Allah'ı niteleyen ifadelerle genel yaklaşımı göz önüne alındığında, İslam dini adı altında ortaya çıkan, geliştirdikleri yaklaşımlardan hareketle birbirine muhalif kabul edilen Müşebbihe ve Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki tutumu önem arz etmektedir. Ehl-i Sünnet Allah'ın sıfatlarına yönelik bir yaklaşım ortaya koyarken yukarıda bahsedilen teşbihî ve tenzihî anlayışları göz önünde bulundurarak bir yöntem geliştirmiştir. Bu yöntem ne katı bir antropomorfizm ifade etmekte ne sıfatlardan arınmış mücerret bir Tanrı tasavvuruna karşılık gelmektedir. Söz konusu yaklaşım ilk dönemde Hz. Peygamber ve sahabenin itikadî yaklaşımları ile önemli ölçüde benzeşen, buna karşılık ilerleyen süreçte belli ölçüde farklılıklar barındırmakla birlikte dinin temel referanslarına bağlı kalmak kaydıyla yorumlar geliştiren bir niteliğe kavuşmuş gözükmektedir.

Hz. Peygamber ve sahabenin müteşabihe ilişkin genel yaklaşımı, daha önce belirttiğimiz üzere onun anlaşılamayacağı ve peşine düşülmemesi gerektiği yönündedir. Bu yaklaşımı benimseyen Ehl-i Sünnet, söz gelimi Mücessime'nin haberî sıfatlardan hareketle Allah'ı insanbiçimci bir şekilde tasavvur etmesini dinin itikadî iddiaları bakımından kabul edilemez görmektedir. Yine Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin yed'e kudret anlamı vermesine itiraz etmektedir. Çünkü Allah'ın zaten kudret diye bir sıfatı vardır. Bu nedenle söz konusu sıfatların nasıl anlaşılması gerektiğine dair bir fikir geliştirilemez.⁷⁰ Sünnî kelam, ilk dönem için sıfatlar hakkında herhangi bir yoruma gitmekten ziyade döneminde karşılaştığı aşırı sayılabilecek yaklaşımları reddederek itirazî bir tavır ortaya koymakta ve söz konusu sıfatları ispat etme yoluna gitmektedir. Ebû Hanife'nin çağdaşı olan İmam Evzâî (ö. 157/774), Allah'ın arşın üstünde olduğunu kabul ederek Hz. Peygamber'den gelen haberlere iman ettiğini dile getirmektedir.⁷¹ Yine kendisine

⁶⁸ Bakara 2/255.

⁶⁹ Bakara 2/163; Al-i İmran 3/2.

⁷⁰ Ebû Hanife, 71, 72.

⁷¹ el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *el-Esmâ ve's-Sifât*, Tahkik: Sa'd b. Necdet Ömer, Muessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, Beyrut 2013, 513.

istivâ ayetiyle ilgili bir soru sorulduğunda İmam Mâlik (ö. 179/795), istivânın malum olduğunu, keyfiyetinin bilinemeyeceğini, ona imanın vacip, ondan sualin bidat olduğunu söyleyerek tenzihî bir yaklaşım ortaya koymakta ancak istivânın mâhiyetine ilişkin bir fikir de belirtmemektedir.⁷² Selef ulemasının karakteristik özelliğini ortaya koyan benzer bir söz de İmam Şâfî (ö. 204/919) tarafından dile getirilmektedir. O, Allah'ın arş üzerinde bulunduğunu, mahlûkatına dilediği gibi yaklaştığını ve istediği şekilde dünya semasına indiğini ikrar ve tasdik etmenin itikadî açıdan zorunluluğuna işaret etmektedir.⁷³ Sıfatları reddeden Cehmiyye'ye itirazları ile meşhur İmam Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), arş hakkında kendisine sorulan bir soruya, hangi cihetten olursa olsun Allah'ın arş üzerinde bulunduğunu, ancak O'nun mahlûkatına benzemediğini söyleyerek sıfatları ispat ve Allah'ı tenzih etmektedir.⁷⁴ Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra itikadî anlamda Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini benimseyen Eş'arî, haberî sıfatlarla ilgili naslarda geçen ifadelerin insanbiçimci bir algıyı barındırmadığını, bu anlamda söz konusu nitelikle ilgili herhangi bir yoruma gitmeye ihtiyaç olmadığını, yorumlar neticesinde ortaya çıkan manaların dil, icma' ya da kıyas yönünden bir dayanağının bulunmadığını, dolayısıyla bahse konu sıfatların keyfiyetinin bilinemeyeceğini söylemektedir.⁷⁵ Eş'arî'nin muasır Mâtürîdî de haberî sıfatlarla ilgili söz gelimi istivâ hakkında mülk, uluvv, istila, kasd gibi muhtemel birkaç te'vili belirterek teşbih ifade eden anlayışları reddetmektedir.⁷⁶ O, "*Hiçbir şey O'nun benzeri değildir*"⁷⁷ ayetini esas alarak tenzihî bir anlayıştan hareketle haberî sıfatlarla ilgili bazı te'villerde bulunsa da bu konuda kesin bir sonuca ulaşamayacağını belirtmektedir. Ayrıca Mâtürîdî, teşbihi reddederek naslarda yer alan ifadeleri kabul etmek ve onlara inanmak gerektiğine işaret etmektedir.⁷⁸

Yaklaşık hicri beşinci asrın sonlarına kadar haberî sıfatlarla ilgili ortaya konan itikadî yaklaşımın devam eden süreçte müteahhirun kelamcılar ile değiştiği ve Mu'tezile'nin benimsediği te'vil anlayışının sünî yaklaşım tarafından kabul edildiği sonucu ile karşılaşılacaktır. Ahmed b. Hanbel'den hareketle Eş'arî'nin savunduğu, Mâtürîdî'nin de belli ölçüde taraf olduğu, sünî düşüncenin ilk temsilcilerine karşılık gelen selefi tutum korunamamış ve müteşabih olarak değerlendirilen haberî sıfatlarda te'vile gidilmiştir. Nitekim eş'arî geleneğin önemli temsilcilerinden Cuveynî (ö. 478/1085)⁷⁹, Gazzâlî (ö. 505/1111)⁸⁰ ve

⁷² el-Beyhakî, 514.

⁷³ Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yy., Ankara 1989, 145; Yurdagür, 267.

⁷⁴ Koçyiğit, 145.

⁷⁵ el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûlu'd-Diyâne*, Dâru İbni Zeydün, Beyrut (ty), 39; Yurdagür, 240.

⁷⁶ el-Mâtürîdî, 73.

⁷⁷ Şura 42/11.

⁷⁸ el-Mâtürîdî, 58.

⁷⁹ el-Cuveynî, 155.

⁸⁰ el-Gazzâlî, 121-129.

Râzî'nin⁸¹ eserlerinde kendilerinden önceki dönemlerde itikadî anlamda problem teşkil eden te'vil sıkça yer almakta hatta Gazzâlî yapmış olduğu yorumlarla te'vilin zararlı olmadığına bilakis kaçınılmaz olduğuna işaret etmektedir.⁸² Bu durum bize sünnî yaklaşım içerisinde itikadî anlamda benimsenen sıfatlara ilişkin genel tavrın hangi ölçüde dönüştüğünü göstermektedir.

3. Kur'an'ın Tanrı Tasavvuru ve Kelam

Kur'an'ın ortaya koyduğu Tanrı tasavvuru, indirildiği toplumun dinî kültüründen bağımsız bir şekilde değerlendirilmemelidir. Çünkü dinlerin ortaya çıktıkları toplumlarda insanların, daha önceki dinî/kültürel birikimden ayrı hareket etmediği hatta belli ölçüde söz konusu dinî birikimi kendi iddialarını iman düzeyinde tanımlı kılabilmek için kullandığı gözlemlenmektedir. Bu durum en azından İslam dini için bu şekilde tezahür etmiştir. İslam'ın ortaya çıktığı ve teşekkül ettiği coğrafyada, cahiliye toplumunun Tanrı tasavvuru önemli ölçüde somut bir karşılığa sahip olmakla birlikte putların üzerinde değerlendirilen ve kendisine kullukta putların aracı tayin edildiği yüce yaratıcı ile söz konusu yaratıcı varlıktan hareketle gelişen Tanrı tasavvuru, daha sonra ortaya çıkan dinî söylem tarafından güçlendirilmekte, tenzihi destekleyen ifadelerle yeniden canlandırılmaktadır.⁸³ İslam, İbrahîmî din kültürünün bir mirası konumunda olan aynı zamanda cahiliye döneminde az sayıda insan tarafından inanılan tek Tanrı inancını tekrar inşâ etmiş, bunu yaparak mevcut şirk kültürünü de reddetmiştir.⁸⁴ Cahiliye toplumunda Haniflerin benimsediği tek Tanrı inancı etrafında ortaya çıkan Tanrı tasavvuru ile müşriklerin, putları aracı kıldığı yaratıcı varlıkla ilgili geliştirdikleri Tanrı tasavvurunun oluşumunda Tanrı'yı nitelemek için kullanılan kavramlar önemlidir. Nitekim söz konusu kavramların benzer kullanım şekilleri naslarda yer almakta ve bu durum Müslüman Tanrı tasavvurunun oluşumunu da etkilemektedir. Allah hakkında mâhiyet ya da keyfiyet bakımından açıklamalarda bulunmayan Kur'an, yapmış olduğu tenzih vurgusu ile yanlış düşünce veya tasavvurları reddetmekte, ancak bunu yaparken insanbiçimci dili esas alan bir söyleme de yer vermektedir. Zahirî manaları söz konusu olduğunda Allah'ın eli, yüzü, gözü gibi zâtına veya gelmesi, gitmesi gibi fiillerine yönelik kullanılan ve haberî sıfatlar diye isimlendirilen söz konusu nitelemeler Kur'an dilinde yer almaktadır. Aynı zamanda Tanrı'ya ilişkin bu tür nitelemeler, hitap edilen toplum tarafından bir problem oluşturmamakta hatta yeterince kolay anlaşılmalıdır.⁸⁵ Yine cahiliye kültüründe olduğu gibi Tanrı'ya bir mekân/yer isnat edildiğine işaret eden tespitler Kur'an'da yer alabilir.⁸⁶ Dinin ilk dönem muhatapları açısından belki de onların daha önceden kabul ettikleri Tanrı tasavvurunu

⁸¹ Haberî sıfatların te'viline ilişkin bkz. er-Râzî, 121-194.

⁸² el-Gazzâlî, 126, 127.

⁸³ Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Ribat Yy., Konya 1996, 117-123.

⁸⁴ Haniflerin inançlarıyla ilgili olarak bkz. eş-Şehristânî, II, 241 vd.

⁸⁵ Türcan, *Din-Kelam İlişkisi -İslam'da İtikadî Düzlemin Oluşumu-*, 171.

⁸⁶ Taha 20/5.

doğrudan reddetmekten ziyade kabul edilebilir bir müdahale ile dönüştürmek daha makul karşılanabilir. Aksi takdirde insanlara bilemeyecekleri ya da anlayamayacakları bir tasavvur sunulmuş olacaktır.

Kur'an'ın ortaya koyduğu tasavvur her ne kadar kullanılan kavramlardan hareketle insanbiçimci bir Tanrı anlayışına işaret etse de tenzihe ilişkin Kur'an'da yer alan ifadeler bu algının belli ölçüde önüne geçmektedir. Ancak dinamik bir konu olan Tanrı tasavvuru dinden dine ya da toplumdan topluma farklılık gösterebilmektedir. Hatta söz konusu tasavvur aynı dinî söylem içerisinde bile farklı zamanda birbirinin aynı olamayan anlayışları ortaya çıkarmıştır. Söz gelimi Hz. Peygamber ve sahabe döneminde kabul edilen tasavvur, ilerleyen süreçte farklı yaklaşımlarla sorgulanmaya başlanmış ve bu tasavvurun oluşmasına etki eden naslar yeniden yorumlanmıştır. Bu süreçte nasların zahiri manalarından hareketle ortaya çıkan antropomorfik Tanrı anlayışını benimseyen teşbihî yaklaşım,⁸⁷ buna karşı gelişen tenzihî söylem⁸⁸ ve her iki algının da yanlış olduğunu belirten sünnî görüşten⁸⁹ her biri kendi iddiasının hakikat olduğunu, diğerlerinin itikadi düzeyde bir problem oluşturduğunu savunmuştur. Ancak Tanrı tasavvuru ile ilgili söz konusu yaklaşımları benimseyenlerin kendi içlerinde bile zamanla bir farklılaşmaya gittiği gözükmektedir. Yaklaşık olarak hicri birinci asrın sonlarından beşinci asrın sonlarına kadar devam eden süreçte sıfatların yorumlanması ile ilgili Ehl-i Sünnet'in ortaya koyduğu te'vil karşıtı tutum mu'tezilî tehdidin ortadan kalkması ile hicri beşinci asrın ikinci yarısından itibaren kabul görmekte ve sıfatlara ilişkin yorumlara gidilmektedir. Bu da Tanrı tasavvurunda bir değişikliğin olabileceğine işaret etmektedir. Nitekim konunun anlaşılması bağlamında daha önceden te'vil edilmeyen sıfatlar ileriki bir zamanda yorumlanabilmiştir. Sıfatları yorumlamak ise mevcut Tanrı tasavvurunda bir değişikliği zorunlu olarak ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Ehl-i Sünnet'in önemli ismi Ebû Hanife, sıfatların te'vilini reddetmekte hatta başka bir dile tercüme edilmesine bile itiraz etmekteyken⁹⁰ aynı gelenekten gelen Cuveynî, Gazzâlî ve Râzî gibi isimler söz konusu sıfatların te'vilini gerekli görmektedir.⁹¹ Sıfatlara ilişkin ilgili iki yaklaşım da iman düzeyinde benimsenmektedir. Bu durum bize kelamin itikadi nitelikli konularda ne derece etkin olduğunu göstermektedir. Doğrudan ya da dolaylı olarak naslarda bildirilenlere ters düşmemek kaydıyla belli ölçüde te'vile giden kelimeler, mevcut durumu göz önünde bulundurarak Müslüman itikadını önemli ölçüde belirlemiş gözükmektedir.

⁸⁷ el-Mâturîdî, 23, 24.

⁸⁸ el-Eş'arî, *Kitâbu Makâlâtî'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn*, 155 vd; eş-Şehristânî, I, 43-46.

⁸⁹ Ebû Hanife, 71.

⁹⁰ Ebû Hanife, 71 vd.

⁹¹ el-Cuveynî, 155; el-Gazzâlî, 121-129; er-Râzî, 121-194.

Sonuç

Kur'an, Allah'ın yaratılmış herhangi bir varlığa benzerliğini açıkça reddederek tenzihî bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Buna rağmen Kur'an'da Allah'ı nitelemek için kullanılan ifadeler belli ölçüde teşbihe zemin oluşturmaktadır. Ulûhiyete ilişkin birtakım nitelermelerde bulunan Kur'an, söz konusu nitelermeleri daha ziyade tenzihî bir yaklaşım ortaya koyarken kullanmakta, bu sayede Allah'ın varlığa, özellikle de putlara benzerliğini reddetmektedir. İslam muhatap aldığı toplumu, o toplumun yabancı olmadığı kelime ve kavramları kullanarak dönüştürmüştür. Ancak bu durum İslam'ın ortaya çıkışından sonraki süreçte yaşanan birtakım iç ve dış çatışmaların neticesinde belirginleşmiştir.

Kur'an'dan hareketle Allah'ın isim ve sıfatları ekseninde ortaya çıkan isim/sıfat tartışmalarına ya da kalamî kaygılarla inşâ edilen Tanrı tasavvuruna ilişkin birtakım problemlere Hz. Peygamber ve sahabe döneminde rastlanmamaktadır. Ancak isim ve sıfatlar Tanrı'yı cisimleştiren ya da O'na insanbiçimci bir form atfeden yaklaşımlar tarafından referans alınarak ilerleyen süreçte somut bir Tanrı tasavvuru ortaya konulmuştur. Kalam, cahiliye kültüründen kaynaklanan ve Kur'an'ın ifadeleri ile sabitleşen ulûhiyete ilişkin bu tür yaklaşımlara Allah'ı niteleyen kavramları te'vil ederek belli ölçüde soyutlayıcı bir yaklaşım geliştirmiştir. Dolayısıyla kalam, cahiliye kültüründe ve Kur'an dilinde yer alan ve insanbiçimci bir anlayışa sebep olan Tanrı'ya ilişkin ifadeleri dinin ve Kur'an'ın genel prensipleri dahilinde kendi metodolojisi ile yeniden yorumlama yoluna gitmiştir. Bu durum, Tanrı tasavvurunun benimsenmesi ve açıklanması konusunda Müslümanlara gerekli kolaylığı sağlamıştır. Kalamî ölçülerde benimsenen Tanrı tasavvuru, dinin savunulması bağlamında felsefî itirazlara karşı bu şekilde dayanıklı kılınmıştır. Böylelikle dinin içerisinden doğup dini, iç ve dış tehditlere karşı savunma görevi üstlenen kalamın itikadî bakımdan dinin anlaşılması üzerinde hangi ölçüde belirleyici olduğu ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Alpyağıl, Recep, *Din Felsefesi Açısından Mu'tezile Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, I-II, İz Yy., İstanbul 2014.

Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Ribat Yy., Konya 1996.

Aslan, Abdülğaffar, *İslâm'da Peygamberlik ve Yalancı Peygamberlik Olgusu*, Araştırma Yy., Ankara 2009.

el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr et-Temîmî (ö. 429/1037), *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Matbaatu'd-Devle, İstanbul 1928.

- *el-Fark beyne'l-Fırak*, Tahkik: Muhammed Osman el-Haşî, Mektebetu İbnî Sînâ, Kahire (ty).

- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin (ö. 458/1066), *el-Esmâ ve's-Sıfât*, Tahkik: Sa'd b. Necdet Ömer, Muessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, Beyrut 2013.
- el-Curcânî, Ali b. Muhammed b. Ali (ö. 816/ 1413), *Kitâbu't-Ta'rifât*, Tahkik: Âdil Enver Hadr, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan 2013.
- el-Cuveynî, İmâmu'l-Haremeyn (ö. 478/1085), *Kitâbu'l-İrşâd*, Tahkik: Muhammed Yusuf Musa, Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1950.
- Ebû Dâvûd, Suleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), *es-Sunen, Mevsûatu's-Sunne Kutubu's-Sunne ve Şurûhuhâ* içinde, Çağrı Yy., İstanbul 1992/1413.
- Ebû Hanife, Numan b. Sabit (ö. 150/767), *el-Fıkhu'l-Ekber, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, Çev. Mustafa Öz, M.Ü.İ.F. Vakfı Yy., İstanbul 2015.
- Erkit, Turan, “*Sahabe ve Tabiîn Döneminde Müteşâbih Sıfatların Yorumu Meselesi*”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2009.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail (ö. 324/935-36), *Kitabu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'l-Zayğ ve'l-Bida'*, Tahkik: Hamûde Garâbe, Matbaatu Mısır Şeriketin Müsahemetin Mısriyye, (by) 1955.
- *el-İbâne an Usûlu'd-Diyâne*, Dâru İbni Zeydûn, Beyrut (ty).
- *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, Tahkik: Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1980.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed (ö. 505/1111), *el-İktisâd fi'l-İtikâd*, Dâru'l-Minhâc, Cidde 2008/1429.
- Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelam -Tarih Ekoller Problemler-*, Tekin Kitabevi, Konya 2010.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfâhânî (ö. 406/1015), *Kitâbu'l-Hudûd fi'l-Usûl*, Tahkik: Muhammed es-Süleymânî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1999.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), *Mukaddimetu İbn Haldûn, Târîhu İbn Haldûn* içinde, I-VIII, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 2001/1431.
- İbn Kesîr, İmâdu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâil (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Tahkik: Yusuf Abdurrahman el-Mera'shî, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2012.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-Meârif*, Tahkik: Muhammed İsmâil Abdullah es-Sâvî, Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, Beyrut 1970.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid (ö. 273/886), *es-Sunen, Mevsûatu's-Sunne el-Kutubu's-Sunne ve Şurûhuhâ* içinde, Çağrı Yy., İstanbul 1992/1412.
- İbn Murtaẓâ, Ahmed b. Yahyâ (ö. 840/1437), *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, Tahkik: Susanna Drwald-Wilzer, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut (ty).
- İrfan Abdülhamid, *İslam'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Çev. Mustafa Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı Yy., Ankara 2011.

İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam*, Sadeleştiren: Sabri Hizmetli, Ankara Okulu Yy., Ankara 2013.

el-Kâdî Abdu'l-Cebbâr, Ebu'l-Hasen Abdulcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Esedâbâdî (ö. 415/1025), *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, Tahkik: Fuâd Seyyid, ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tunus 1974.

Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yy., Ankara 1989.

Kubat, Mehmet, *Hasan el-Basrî -Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri-*, Çıra Yy., İstanbul 2008.

el-Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 333/944), *Kitabu't-Tevhîd*, Tahkik: Fethullah Huleyf, Mektebetu'l-İslamiyye, İstanbul 1979.

en-Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslam*, I-III, Dâru'l-Maârif, Kahire (ty).

er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyn (ö. 606/1210), *Te'sîsu't-Takdîs*, Tahkik: Enes Muhammed Adnân eş-Şerfâvî, Ahmed Muhammed Hayru'l-Hatîb, Dâru Nûri's-Sabâh, Mardin 2011.

es-Sâbûnî, Nureddin (ö. 580/1184), *Kitâbu'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Fethullah Huleyf, Dâru'l-Maarif, İskenderiye 1969.

es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Bâkılânî'nin *İ'câzu'l-Kur'an*'ı ile birlikte, I-II, el-Mektebetu's-Sekâfiyye, Beyrut 1975.

eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (ö. 548/1153), *el-Mile ve'n-Nihal*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1975.

et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve (ö. 279/892), *es-Sunen, Mevsûatu's-Sunne Kutubu's-Sunne ve Şurûhuhâ* içinde, Çağrı Yy., İstanbul 1992/1413.

Türcan, Galip, *Din-Kelam İlişkisi -İslam'da İtikadî Düzlemin Oluşumu-*, İlâhiyât Yy., Ankara 2012.,

- "Hz. Ali'ye İsnad Edilen İtikadî Yorumların Kelâmî Niteliği: Müslüman Kelamının İlk Örnekleri Bağlamında Bir İnceleme", S.D.Ü.İ.F. Dergisi, Isparta 2009.

Wolfson, H. Ausrtyon, *Kelâm Felsefeleri*, Çev. Kasım Turhan, Kitabevi Yy., İstanbul 2001.

Yavuz, Ömer Faruk, *Kur'an'da Sembolik Dil*, Ankara Okulu Yy., Ankara 2006.

Yurdağür, Metin, *Allah'ın Sıfatları el-Esmâü'l-Hüsnâ-*, Marifet Yy., İstanbul 1984.